

Ἡ ψαλτική παράδοση τῆς νήσου Ὑδρας Α'. Ὑδραῖοι κωδικογράφοι, μελουργοὶ καὶ ψάλτες

ΚΑΤΑ ΤΑ ΤΕΛΗ ΤΟΥ ἰη' καὶ κυριώτατα καθ' ὅλον τὸν ιδ' αἰῶνα ἡ Νῆσος Ὑδρα ἔχει νὰ ἐπιδείξει σπουδαῖες φυσιογνωμίες θεραπόντων τῆς ἁσματικῆς πράξεως τῆς ὀρθοδόξου λατρείας, ἀλλὰ ταυτόχρονα καὶ λαμπρὰ δείγματα τῶν κυριωτέρων ἐκφάνσεων καὶ παραμέτρων τῆς ψαλτικῆς τέχνης – ὅπως, λόγου χάριν, τῆς κωδικογραφίας ἢ τῆς μελοποιΐας –, μὲ ἓνα λόγο, μιὰ θαυμαστή ψαλτικὴ παράδοση, ἡ ὁποία ἤσκησε ἀξιοσημεῖωτη ἐπίδραση στὴν ὁμοειδῆ μουσικὴ παράδοση συλλήβδην τοῦ Ἀργοσαρωνικοῦ.

Δυστυχῶς, ἐλάχιστα στοιχεῖα τῆς συγκεκριμένης παραδόσεως ἔχουν ὡς σήμερα γίνει εὐρύτερα γνωστά¹ καὶ τοῦτα, πάλι, ἀφοροῦν στὴν ἐντελῶς ὀψιμὴ περίοδο ἀναπτύξεως αὐτῆς. Ὅταν ἐτοιμάζαμε τὸν ἀναλυτικὸ περιγραφικὸ κατάλογο τῶν μουσικῶν χειρογράφων ποὺ ἀπόκεινται στὴν Ὑδρα² (ὁ ἀριθμὸς τῶν ὁποίων – ἅς σημειωθεῖ παρενθεντικά –, ἦτοι 63 μουσικοὶ κώδικες³ ἐπὶ συνόλου 111 κωδίκων ποὺ ἡ ὥς σήμερα σχε-

1. Βλ. σχετικὰ κατωτέρω, ὑποσημ. 47.

2. Βλ. ΧΑΛΔΑΙΑΚΗ, Ὑδρα.

3. Οἱ ἐν λόγῳ μουσικοὶ κώδικες περιγράφονται ἀναλυτικὰ στὸν –ἐπισημανθέντα ἀνωτέρω– ἡμέτερο κατάλογο· γιὰ μιὰν πρώτη πληροφόρηση τοῦ φιλομούσου ἀναγνώστου σημειώνεται ἐδῶ ὅτι 47 μουσικὰ χειρόγραφα ἀπόκεινται στὴν Ἱερὰ Μονὴ Προφῆτου Ἡλιοῦ Ὑδρας [τρία ἐξ αὐτῶν λανθάνουν σήμερα], 5 στὴν Ἱερὰ Μονὴ Γενεσίου τῆς Θεοτόκου («Ζούρδας») Ὑδρας, 4 στὴν Ἱερὰ Μονὴ Παναγίας Φανερωμένης («Μητρόπολη») Ὑδρας, 4 στὴν Ἱερὰ Μονὴ Ἀγ. Τριάδος Ὑδρας [ἓνα ἐξ αὐτῶν λανθάνει], 1 στὴν Ἱερὰ Μονὴ Ἀγ. Εὐπραξίας (Δοκοῦ) Ὑδρας καὶ 2 μουσικὰ χειρόγραφα εὐρέδησαν, τέλος, σὲ ἰδιωτικὲς συλλογές. Πρόσφατα, ὁ αἰδεσιμολογιώτατος π. Ἰωαννίκιος Καλαφάτης μᾶς ὑπέδειξε δύο ἀκόμη –ἀποκειμένους στὴ συλλογὴ τοῦ Ἱεροῦ Ναοῦ Ἀγ. Δημητρίου Ὑδρας– μουσικοὺς κώδικες [ὁ ἓνας ἀποτελεῖ τμῆμα Ἀνθολογίας τοῦ ἰη' αἰῶνος καὶ ὁ ἄλλος ἓνα Δοξαστὰρι-

τική έρευνα έχει εντοπίσει στην νήσο⁴, είναι άρκούντως ένδεικτικός της έν γένει μουσικής παραδόσεως του τόπου), διαπιστώσαμε με ενδιαφέρον ότι –πέρα των πενιχρών στοιχείων που έχουν δει τὸ φῶς τῆς δημοσιότητος– στοιχειοθετείτο, βάσει τῶν μαρτυριῶν που παρείχαν οἱ ἐν λόγῳ μουσικοὶ κώδικες, μιὰ εὐρείας ἐκτάσεως γηγενῆς ψαλτική παράδοση, ἐρειδομένη μάλιστα ἐπὶ ἱκανῶν τεκμηρίων. Πιστεύουμε, λοιπόν, ὅτι, χρήσιμη θὰ ἀποβεῖ, ὅπωςδήποτε, ἡ ἐδῶ ἐκθεση τῶν ἐπισημανθέντων στοιχείων, ὥστε νὰ κοινοποιεῖ μὲν τὸ εὖρος τῆς συγκεκριμένης παραδόσεως, νὰ βοηθεῖ δὲ πρὸς μακροπρόθεσμη, πλέον νηφάλια καὶ ἀντικειμενική, ἀποτίμηση τῆς ὅποιας ἀξίας αὐτῆς.

Σημειώνουμε ἐκ προοιμίου ὅτι κατόπιν καὶ τῆς ἐπιβεβλημένης ἐπιστημονικῆς βασάνου, ἥτοι συνεκτιμῆσεως ὁμοειδῶν πληροφοριῶν ἀπὸ λοιποὺς μουσικοὺς κώδικες τοῦ ἐλλαδικοῦ καὶ τοῦ διεθνoῦς χώρου καὶ διασταυρώσεως τῶν προκυψασῶν πληροφοριῶν βάσει τῆς ὑφισταμένης μουσικολογικῆς βιβλιογραφίας, συνελέγησαν τελικὰ πολυάριθμα δεδομένα, ποικίλης ὕφῃς καὶ κατὰ κανόνα ἐξειδικευμένου μουσικολογικοῦ ενδιαφέροντος, ὅπως, γιὰ παράδειγμα, κωδικολογικά (γιὰ τοὺς μουσικοὺς κώδικες τῶν ἐπωνύμων Ὑδραίων κωδικογράφων ἢ τῆς ἐν γένει ὑδραϊκῆς μουσικῆς παραδόσεως), βιοεργογραφικά (γιὰ τοὺς Ὑδραίους κωδικογράφους, μελουργούς, ψάλτες καὶ κτήτορες κωδίκων), ἱστορικο-

ον Ἰακώβου τοῦ Πρωτοψάλτου τοῦ 19^{ου} αἰῶνος (γραμμένο διὰ τῆς νέας μεθόδου)], ἀναλυτικότερη παρουσίαση τῶν ὁποίων ἐπιφύλασσόμαστε νὰ δημοσιεύσουμε σύντομα.

4. Γενικὰ γιὰ τοὺς χειρογράφους κώδικες ποὺ ἀπόκεινται στὴν νήσο Ὑδρα βλ. [ἐκτὸς τοῦ μνημονευθέντος ἡμετέρου καταλόγου (ὅπου, βεβαίως, περιγράφονται ἀποκλειστικὰ τὰ μουσικὰ χειρόγραφα τῆς Ὑδρας, παρέχονται, ὅμως, συνοπτικὰ καὶ πληροφορίες γιὰ εὐαριθμούς ἀκόμη –συγκεκριμένα δέκα– μὴ μουσικοὺς ἀκαταγράφους ὑδραϊκοὺς κώδικες)] τοὺς ἐπομένους καταλόγους: ΠΑΠΑΪΩΑΝΝΟΥ, Ἐν χειρόγραφον. ΠΟΛΙΤΗ, Συνοπτική ἀναγραφή, σσ. 179-195. ΧΡΥΣΟΧΟΪΔΗ, Παλαιογραφικὰ Ὑδρας. Πρβλ. καὶ Μικροφωτογραφήσεις χειρογράφων καὶ ἀρχείων Α', σσ. 14-16. Γιὰ ἓνα ἀκόμη ὑδραϊκὸ (μὴ μουσικὸ) χειρόγραφο, ποὺ ἀπόκειται πλέον σὲ ἰδιωτικὴ ἀθηναϊκὴ βιβλιοθήκη, βλ. τώρα καὶ ΚΑΛΛΗ-ΜΟΥΖΑΚΗ-ΜΟΥΖΑΚΗ, Ἀνέκδοτο Ἐξομολογητᾶριο ἀπὸ τὴν Ὑδρα [κατὰ τὰ σχολιαζόμενα στὴν ἐπισημανθεῖσα μελέτη (σσ. 335-337), ἀλλὰ καὶ σύμφωνα μὲ τὰ παρατιθέμενα ἐκεῖ (σσ. 325-326) πανομοιότυπα τοῦ χειρογράφου, ὁ συγκεκριμένος κώδικας ἀποτελεῖ ἓνα ἐπιπλέον αὐτόγραφο τοῦ ἀδελφοῦ τοῦ γέροντος Ἱεροθέου, ἰδρυτοῦ τῆς Ἱερᾶς Μονῆς Προφῆτου Ἡλιοῦ Ὑδρας (βλ. σχετικὰ ΧΑΛΔΑΙΑΚΗ, Ὁ γέρων Ἱερόθεος), δηλαδὴ τοῦ γνωστοῦ Φιλοθέου ἱερομονάχου (γι' αὐτὸν βλ. αὐτόν, σσ. 232-245· πρβλ. καὶ ΧΑΛΔΑΙΑΚΗ, Ἱερόθεος ἱερομόναχος ὁ Προφήτηλιάτης, σσ. 290-296)].

μουσικολογικά (για τούς διδασκάλους ἢ τὶς μουσικὲς καταβολὲς τῶν Ὑδραίων μουσικῶν), μορφολογικά (για τὴν συνθετικὴ καὶ ἐν γένει μελικὴ δραστηριότητα Ὑδραίων μελουργῶν καὶ τὰ ἐκδεδομένα ἢ ἀνέκδοτα –κυρίως– μουσικὰ ποιήματα αὐτῶν) κ.ο.κ. Ἀπὸ τὰ ἀνωτέρω δεδομένα, στὸ παρὸν κείμενο περιοριζόμαστε σὲ βραχεῖα μόνον ἐπισήμανση τῶν βασικῶν παραγόντων τῆς ψαλτικῆς παραδόσεως τῆς Ὑδρας, ἥτοι –κατὰ τὴν διατύπωση καὶ τοῦ ὑποτίτλου– στὴν κοινοποίηση καὶ μνεῖα τῶν ὀνομάτων τῶν Ὑδραίων κωδικογράφων, μελουργῶν καὶ ψαλτῶν⁵, μὲ συνοπτικὲς καὶ ἐπιγραμματικὲς ἐν πολλοῖς ἀναφορὲς στὰ κύρια σημεῖα τῆς δραστηριότητος τους, ἐπιφυλασσόμενοι σὲ εὐθετότερο χρόνο νὰ προδοῦμε στὴν παρουσίαση καὶ στὸν σχολιασμό τῶν ὑπολοίπων⁶.

Πρὸς τὸ παρὸν, ὁ «ἀρχαιότερος» μουσικὸς κῶδιξ τῆς ὑδραϊκῆς ψαλτικῆς παραδόσεως ἔχει ἐντοπισθεῖ στὴν Ἱερὰ Μονὴ Προφῆτου Ἡλίου Ὑδρας⁷. πρόκειται γιὰ μιὰν καλαίσθητη Ἀνθολογία, γραμμμένη μὲ τὴ

5. Νὰ ἐπισημανθεῖ ἐδῶ ὅτι ὁ ἀνωτέρω διαχωρισμὸς (κωδικογράφοι - μελουργοί - ψάλτες) εἶναι κατ' ἀνάγκην σχετικὸς· γιὰ παράδειγμα, εἶναι κατανοητὸ στοὺς ἀσχολουμένους μὲ τὴν ψαλτικὴ τέχνη ὅτι ἓνας κωδικογράφος ἢ μελουργὸς εἶναι συνήθως καὶ ψάλτης. Ἀκόμη, καὶ γιὰ ὅποιεσδήποτε μουσικὲς φυσιογνωμίες, τίποτε δὲν ἀποκλείει ἀναλόγους συσχετισμοὺς μεταξὺ τῶν ἐδῶ διακρινομένων τριῶν ιδιοτήτων, ἂν ἀναλογισθοῦμε ὅτι κάποια συγκεκριμένη πτηχὴ (κωδικογραφικὴ, συνθετικὴ ἢ ψαλτικὴ) τῆς δραστηριότητος αὐτῶν μπορεῖ ἀπλῶς νὰ μὴ μᾶς εἶναι πρὸς τὸ παρὸν γνωστή. Ὑπ' αὐτὴν τὴν αἴρεση νὰ θεωρηθεῖ καὶ ἡ ἀποτίμηση τοῦ ἔργου τῶν ἐπισημαινομένων ἐδῶ Ὑδραίων μουσικωτάτων ἀνδρῶν, οἱ ὁποῖοι παρουσιάζονται στὴν συνέχεια ὑπὸ τὴν πρωτογενῶς ἐπισημανθεῖσα ιδιότητά τους.

6. Γιὰ τὴν κατ' ἰδίαν διαπραγματεύση καὶ εἰδικὴ μουσικολογικὴ ἐπεξεργασία τῶν ἀνωτέρω –περὶ τῆς ψαλτικῆς παραδόσεως τῆς νήσου Ὑδρας σχετικῶν– δεδομένων, θὰ ἀκολουθήσει τὸ δεύτερο (κατ' ἀνάγκην εἰδικώτερο καὶ ἐκτενέστερο) μέρος τοῦ παρόντος κειμένου (ποὺ –ὑπὸ τὸν τίτλο «Ἡ ψαλτικὴ παράδοση τῆς νήσου Ὑδρας. Β'. Γενικὴ ἀποτίμηση»– θὰ δημοσιευθεῖ σύντομα), ὅπου θὰ καταχωρισθοῦν καὶ τὰ ἐπισημανθέντα μουσικὰ κείμενα τῆς ὑδραϊκῆς ψαλτικῆς παραδόσεως καὶ γενικώτερα θὰ ἐξιχνιασθεῖ –εὐελπιστοῦμε– διεξοδικὰ τὸ συγκεκριμένο θέμα.

7. Βλ. Προφῆτου Ἡλίου Ὑδρας 632. [Ψιλὴ περὶ τοῦ κώδικος καὶ τοῦ ἐπισημαινομένου στὴ συνέχεια κωδικογράφου μνεῖα βλ. καὶ εἰς ΠΟΛΙΤΗ, Βιβλιογράφοι 17^{ος}-18^{ος} αἰῶνα, σ. 343]. Σημειωθεῖν ὅτι ὡς ἓνα ἀκόμη αὐτόγραφο τοῦ ἰδίου κωδικογράφου ταυτίστηκε –βάσει τῆς γραφῆς– καὶ ὁ κώδικας Παναγίας Φανερωμένης Ὑδρας 2.

μεταβατική εξηγητική σημειογραφία και στολισμένη με ώραϊα πρωτογράμματα και περίτεχνα κοσμήματα, σχεδιασμένα με πράσινη, κίτρινη και έρυθρά μελάνη. Ο κωδίκς είναι χρονολογημένος, κατά τὸ ἔτος 1796, καὶ ἔχει γραφῆ ἀπὸ κάποιον *Ἀναγνώστη Πάνου Οἰκονόμου* ἢ *Πάνο Οἰκονόμου ἀναγνώστη*, ὁ ὁποῖος καὶ συντάσσει, στὸ φ. 101^v τοῦ κώδικος, τὸ ἀκόλουθο κωδικογραφικὸ σημείωμα:

ἐγράφησαν, τὰ παρόντα. ἐ/πη χειρός μου, ἐμοῦ τοῦ εὐτελοῦς/ καὶ ἁμαθοῦς. Ἀναγνώστη, / πανου Ἰκονόμου. καὶ ἐτελεί/ώθειςαν ἐν ἔτη: 1796 / μηνὴ μαΐου 16: εἰς νισί/ων, ὕδρα.

Δέκα ἔτη μεταγενεστέρως, κατὰ τὸ 1806, παραδίδεται καὶ ἄλλο χειρόγραφο κωδικογράφου ἐκ τῆς περιφήμου νήσου Ὑδρας, ὅπως χαρακτηριστικὴ αὐτομαρτυρία ἐπισημαίνει, τοῦ *Δημητρίου Μαρούκα*: πρόκειται γιὰ ἓνα *Εἰρμολόγιον* τοῦ Πέτρου Πελοποννησίου, γραμμένο μὲ τὴ μεταβατικὴ ἐξηγητικὴ σημειογραφία, τὸ ὁποῖο ἀπόκειται πάλι στὴν Ἱερὰ Μονὴ Προφῆτου Ἡλιοῦ Ὑδρας⁸ καὶ παρουσιάζει ἀξιοσημείωτη σύμπτωση πρὸς τὸν προηγούμενο κώδικα ὡς πρὸς τὴ χρῆση τριχρωμίας (πράσινη, κίτρινη καὶ ἐρυθρά μελάνη) γιὰ τὰ πρωτογράμματα καὶ λοιπὰ κοσμήματα ποὺ ἀπαντοῦν σ' αὐτό. Τὸ χειρόγραφο ἐπισφραγίζει ὁ ἀκόλουθος ἐκτενὴς κολοφών:

»Ωσπερ ξένοι χαίρουσιν ἰδεῖν πατρίδα, /
καὶ οἱ θαλαττεύοντες ἰδεῖν λιμένα, /
οὕτω καὶ οἱ γράφοντες ἰδεῖν βιβλίου τέλος, /
»Εἵληφε τέλος τὸ παρὸν διὰ χειρός κα' /
μοῦ ἁμαθοῦς δημητρίου μαρούκα, τοῦ ἐκ /
τῆς περιφήμου νήσου Ὑδρας ἐν ἔτει /
σωτηρίῳ, αὐς: δεκεμβρίου 22: ἐν τη /
νίσῳ ὕδρα, καὶ οἱ ἀναγινώσκοντες /
εὐχεςθε ὑπὲρ ἐμοῦ. /
»Τῶν ἀνὰ χεῖρας λαβόντων τήν δε βίβλον, /
»δέομαι θερμῶς τοῦ δοῦναι μοι συγγνώμην, /
»περὶ τῶν κειμένων ἐν ταύτῃ γέ σφαλμάτων, /
»ἄτηνα πεφεύγασιν τὸν ὀφθαλμόν μου, /
Ἡ μὲν χεὶρ ἢ γράψασα σήψεται τάφῳ, /

8. Βλ. Προφῆτου Ἡλιοῦ Ὑδρας 722.

Γραφή δὲ μενεῖ εἰς χρόνους μακροτάτους, /
ΤΩ ΣΥΝΤΕΛΕΣΤΗ ΤΩΝ /
ΚΑΛΩΝ Θ[Ε]Ω Δόξα⁹.

Στὴν ἴδια ὑδραϊκὴ μονὴ σφύζεται ἐπίσης πανομοιότυπος πρὸς τὸν ἀνωτέρω κῶδιξ (Εἰρμολόγιον Πέτρου τοῦ Πελοποννησίου), ἀχρόνιστος, ὅμως, καὶ ἀνυπόγραφος¹⁰, τὸν ὁποῖον –κρίνοντας ἀπὸ τὴν γραφὴ– ἀποδίδουμε (μὲ κάθε ἐπιφύλαξη) στὸν μουσικὸ κάλαμο τοῦ αὐτοῦ Δημητρίου Μαρούκα. Ὁ ἐν λόγῳ κωδικογράφος, ἐκτὸς τῶν μνημονευθέντων δύο κωδίκων ποὺ ἐντοπίσθησαν στὴν Ὑδρα, γράφει κατὰ τὸ ἔτος 1808, ἓνα ἀκόμη κώδικα, μὴν Ἀνθολογία αὐτὴν τὴν φορὰ, ποὺ σήμερα ἀπόκειται στὸ Βυζαντινὸ Μουσεῖο Ἀθηνῶν¹¹. ἀπὸ τὸ κωδικογραφικὸ σημεῖωμα τοῦ τελευταίου κώδικος, τὸ ὁποῖο ἐνδιαφέρει ἐδῶ νὰ παρατηρηθεῖ ὅτι εἶναι πανομοιότυπο πρὸς τὸ ἤδη ἀνωτέρω παρατεθέν (γεγονὸς ποὺ ἀναμφίβολα ἐπιτρέπει τὴν εἰκασία ὅτι ὁ συγκεκριμένος γραφεὺς μετῆρχετο συνήθως ἐνιαίᾳ τακτικῇ)¹², προκύπτει ὅτι καὶ ὁ παρῶν κῶδιξ φιλοπονεῖται

9. Βλ. Προφῆτου Ἡλιοῦ Ὑδρας 722, φ. 121^ε.

10. Βλ. Προφῆτου Ἡλιοῦ Ὑδρας 615.

11. Βλ. Βυζαντινὸ Μουσεῖο Ἀθηνῶν 33 [ἐξ αὐτοψίας (ἢ ἀρίθμηση κατὰ τὸν ΒΕΗ, Κατάλογος, σσ. 33-34 ἢ παλαιότερη ἀρίθμηση τοῦ κώδικος ἦταν Χριστιανικῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας 134). Ἀπλὴ περὶ τοῦ κώδικος μνεῖα βλ. καὶ εἰς ΧΑΤΖΗΓΙΑΚΟΥΜΗ, Χειρόγραφα, σ. 215· βρβλ. καὶ ΠΟΛΙΤΗ, ὁ.π., σ. 417].

12. Τὸ ἐν λόγῳ κωδικογραφικὸ σημεῖωμα (γραμμμένο μὲ ἐρυθρὰ μελάνη) καταχωρίζεται στὸ φ. 194^ε τοῦ κώδικος, ἔχει δὲ ὡς ἀκολούθως (ἐξ αὐτοψίας· πλήρες δημοσιεύεται καὶ εἰς ΒΕΗ, ὁ.π., σ. 34· βλ. καὶ ΕΙΚΟΝΑ 1):

»Ὡσπὲρ ξένοι χαίρουσιν ἰδεῖν πατρίδα, /
καὶ ἡ θαλατεύοντες ἰδεῖν λιμαίνα, /
οὕτω καὶ οἱ Γράφοντες ἰδεῖν βιβλίου τέλος, /
»εἰλήφε τέλος ἡ παρούσα περισπούδαστος /
βίβλος, διὰ χειρὸς καμοῦ δημητρίου μα /
ρούκα τοῦ ἐκ τῆς περιφῆμου νήσου ὕδαρα /
ἐν ἔτει σωτηρίῳ· αῶν·: αὐΓούστου: κ': ἐν τῇ /
νίσῳ Ὑδρα καὶ οἱ ἀναΓινώσκοντες /
ἔυχεςθε ὑπερ ἑμοῦ /
»Τῶν ἀνὰ χεῖρας λαβόντων τὴν δὲ βίβλον, /
»δέσμαι· δεσμῶς τοῦ δοῦναι μοι συΓΓνώμην, /
»περὶ τῶν κειμένων ἐν ταύτῃ Γέ σφάλματων, /
»ἃ τήνα πεφεύΓασι τῶν ὠφθαλμῶν μου, /
»Ἡ μὲν χεὶρ ἡ Γράψασα σήψεται τάφῳ, /
»Γραφή δὲ μενεῖ εἰς χρόνους μακροτάτους /

ἐν τῇ νήσῳ Ὑδρα, κατὰ τὸν Αὐγουστο τοῦ μνημονευθέντος ἔτους, μετὰ παρέλευση, δηλαδή, ἐνὸς καὶ ἡμίσεος περίπου ἔτους ἀπὸ τὴν παράδοση τοῦ πρώτου γνωστοῦ κώδικος τοῦ ἰδίου Δημητρίου Μαρούκα.

Οἱ προαναφερθεῖσες μουσικῆς φυσιογνωμίες εἶναι οἱ μόνοι –πρὸς τὸ παρόν, τοῦλάχιστον, ἐντοπισθέντες– Ὑδραῖοι κωδικογράφοι ποὺ μεταχειρίζονται τὴν παλαιὰ συνοπτικὴ σημειογραφία (στὴ μεταβατικὴ ἐξηγητικὴ ἐκδοχὴ τῆς)· οἱ λοιποὶ Ὑδραῖοι κωδικογράφοι γράφουν διὰ τῆς νέας μεθόδου ἀναλυτικῆς σημειογραφίας ποὺ ἐπιβλήθηκε ἀπὸ τὸ ἔτος 1814 καὶ ἐντεῦθεν. Ἀπὸ αὐτοὺς διακρίνεται σαφῶς ὁ **Γεώργιος παπαῖ-Ιωάννου Μᾶνος**, ὁτρηρὸς πράγματι κωδικογράφος, τὸ ὄνομα τοῦ ὁποῖου δὲν κατέχει, δυστυχῶς, τὴν προσήκουσα θέση στὴν χορεία τῶν κωδικογράφων τῆς νέας μεθόδου.

Ἀπὸ τὰ ὧς σήμερα συλλεγέντα στοιχεῖα, ἡ κωδικογραφικὴ παραγωγὴ τοῦ Γεωργίου Μάνου ἀποτιμᾶται σὲ εἴκοσι περίπου μουσικοὺς κώδικες, ἐκ τῶν ὁποίων οἱ δεκαπέντε ἔχουν ἐντοπισθεῖ στὴν Ἱερὰ Μονὴ Προφή-

ΤΩ ΣΗΝΤΕΛΕΣΤΗ/
ΤΩΝ ΚΑΛΩΝ ΘΕΩ/
Δόξα.

Ἕνας ἀκόμη κώδικας τοῦ ἰδίου κωδικογράφου (ὁ καὶ ἀρχαιότερος, πρὸς τὸ παρόν) ἐνετοπίσθη πλέον καὶ στὴ Βιβλιοθήκη Κ. Α. Ψάχου· πρόκειται γιὰ τὸ ὑπ' ἀριθμὸν 62 χειρόγραφο τῆς συγκεκριμένης συλλογῆς (ἓνα Ἀναστασιματάριον Πέτρου τοῦ Πελοποννησίου, μὲ προτασσομένη Προθεωρία, περατωμένο στίς 13 Μαρτίου τοῦ ἔτους 1806), ποὺ ἐπισφραγίζεται (σὺ φ. 92^ν) ἀπὸ τὸν ἀκόλουθο ὁμοειδῆ κολοφῶνα (βλ. καὶ ΕΙΚΟΝΑ 2):

»ὥσπερ ξένοι χαίρουσιν ἰδεῖν πατρίδα,
καὶ οἱ θαλατεύοντες ἰδεῖν λιμένα, οὔτω/
καὶ οἱ γράφοντες ἰδεῖν βιβλίου τέλος·-/
»εἴληφε τέλος τὸ παρὸν δια χειρὸς καμοῦ/
δημητρίου, τοῦ ἐκ τῆς περιφήμου νήσου Ὑ/
δρας ἐξομομενου (sic), ἐν ἔτη σωτηρίῳ, αὐς·/
μαρτίου: ἰγ': ἐν τῇ νήσῳ Ὑδρα καὶ οἱ/
ἀναγινώσκοντες ἔυχασθε ὑπερ ἐμοῦ/
»Τῶν ἀνὰ χεῖρας λαβόντων τὴν δε βίβλον,
»δέομαι θερμῶς τοῦ δοῦναι μοι συγγνώμην/
»περὶ τῶν κειμένων ἐν ταύτῃ γε σφαλμάτων,
»ἅτινα πεφεύγασιν τῶν ὀφθαλμῶν μου·-/
»ἡ μὲν χεὶρ ἢ γράψασα σήψεται τάφῳ,
γραφή δὲ μενεῖ εἰς χρόνους μακροτάτους·-/
ΤΩ ΣΗΝΤΕΛΕΣΤΗ ΤΩΝ/
ΚΑΛΩΝ ΘΕΩ Δόξα.

του Ἡλιοῦ Ὑδρας¹³. Δυστυχῶς, ἐν κατακλείδι ὀρισμένων μόνον κωδίκων ὑπέγραψε –διὰ βυσσινόχρου μελάνης, ὅπως συνήθιζε–, ἀλλὰ, παρὰ ταῦτα, οἱ πληροφορίες ποὺ τὰ λιγοστὰ αὐτὰ κωδικογραφικὰ σημειώματά του παρέχουν, εἶναι ἀπολύτως ἐνδεικτικές· παραδίδουν, κατ' ἀρχάς, ἀσφαλῆ ὁροθέσια γιὰ τὸ ἀκριβὲς χρονικὸ πλαίσιο ἐργασίας του καὶ πιστοποιοῦν, δευτερευόντως, τὸν χαρακτήρα τῆς συγκεκριμένης ἐργασίας. Ἐξηγοῦμαστε εὐθύς· ὁ Μᾶνος ἦταν κατ' ἐπάγγελμα κωδικογράφος καὶ ἐκτελοῦσε συνήθως καθορισμένες παραγγελίες, πιθανώτατα καὶ γιὰ βιοποριστικούς λόγους, γεγονὸς ἰδιαίτερα σύνθηδες γιὰ τὴν ἐποχὴ ἐκείνη (α' ἡμισυ 18^{ου} αἰῶνος). Ὁ ἴδιος αὐτοχαρακτηρίζεται γραφεύς:

*Τέλος καὶ τῷ Θεῷ δόξα· διὰ χειρὸς ἐμοῦ/ Γεωργίου παπᾶ Ἰωάννου.
Γραφέως,*

σημειώνει στὸ τέλος ἐνὸς κώδικός του¹⁴, ἐνῶ τέσσερα ἀπὸ τὰ ὀκτὼ κωδικογραφικὰ σημειώματα ποὺ συνολικὰ παραδίδει, ἀναφέρονται λεπτομερῶς στοὺς κτήτορες τῶν αὐτογράφων του κωδίκων, μουσικὲς φυσιγνωμίες –ἀπὸ διάφορα μέρη τοῦ καθόλου ἑλληνισμού– οἱ ὁποῖες, βεβαίως, συμπίπτουν μὲ τὰ πρόσωπα ἐκεῖνα ποὺ «αἰτήθηκαν» τὴ συγγραφὴ τῶν συγκεκριμένων χειρογράφων γιὰ προσωπικὴ τους χρῆση:

Ἐγράφη διὰ χειρὸς ἐμοῦ/ Γεωργίου παπᾶ Ἰωάννου, κτῆμα δὲ Θεοφίλου ἱερο/μονάχου, τοῦ ἐκ τῆς ἐλασσωνίτιδος μονῆς τῆς ὑπε/ραγίας.

1828, Αὐγούστου 12, ἐν τῇ νήσῳ Ὑδρα,

σημειώνεται ἐν κατακλείδι δύο αὐτογράφων του Δοξασταρίων ποὺ ἀποκείνται σήμερα στὴν Ἱερὰ Μονὴ Ὀλυμπιωτίσσης¹⁵. Ὁ κτήτωρ δὲ μιᾶς διτόμου Ἀνθολογίας του, φυλάσσομένης στὴν Ἱερὰ Μονὴ Προφῆτου Ἡλιοῦ Ὑδρας¹⁶, εἶναι Κυδωνιεύς:

13. Βλ. τοὺς ἐπομένους κώδικες: Προφῆτου Ἡλιοῦ Ὑδρας 605 καὶ 604 (Α' τόμος Ἀνθολογίας σὲ δύο τεύχη), 611 καὶ 606 (Β' τόμος τῆς ἴδιας Ἀνθολογίας σὲ δύο τεύχη), 723, 607, 617, 623, 627, 601, 602, 608, 613, 623, 631, 626. Σ' αὐτοὺς προσθετέος ἕνας ἀκόμη (λανθάνων σήμερα) αὐτόγραφος τοῦ ἰδίου κωδῆ (Δοξαστᾶριον Πέτρου Πελοποννησίου, τοῦ ἔτους 1831) τῆς Μονῆς Προφῆτου Ἡλιοῦ Ὑδρας, τὸν ὁποῖο (ὡς ὑπ' ἀριθμ. 33) ἀναγράφει ὁ ΠΟΛΙΤΗΣ, *Συνοπτικὴ ἀναγραφὴ*, σ. 88.

14. Βλ. Προφῆτου Ἡλιοῦ Ὑδρας 627, σ. 244.

15. Βλ. Ὀλυμπιωτίσσης 213, φ. 104^v καὶ Ὀλυμπιωτίσσης 214, φ. 292^r, ἀντίστοιχα. Πρβλ. καὶ ΣΚΟΥΒΑΡΑ, *Ὀλυμπιώτισσα*, σσ. 411-412. ΠΟΛΙΤΗ, *Βιβλιογράφοι 17^{ου}-18^{ου} αἰῶνα*, σ. 393.

16. Βλ. Προφῆτου Ἡλιοῦ Ὑδρας 607, φ. 210^r.

Τέλος καὶ τῷ Θεῷ δόξα. ἐγράφη διὰ χειρὸς ἐμοῦ/ Γεωργίου παπαῖ
 Ἰω[άννου] μάνου. κτῆμα δε βασιλεί/ου Α. Νικολαΐδου. Κυδωνιαῖος·
 ἀριθμὸς ιδ'· ἐν ὕδρα τῇ ιη' Ἰουνίου. αὐλΓ.

Ὅμοιοτρόπως συντάσσεται καὶ ὁ κολοφὼν μιᾶς ἀκόμη Ἀνθολογίας του,
 ποὺ εὐρίσκεται σήμερα στὴν βιβλιοθήκη τοῦ μακαριστοῦ μητροπολίτου
 Κοζάνης κυροῦ Διονυσίου¹⁷:

Τέλος καὶ τῷ Θεῷ δόξα. Ἐγράφη παρ' ἐμοῦ Γεωργίου παπαῖ Ἰωάννου
 μάνου. κτῆμα δὲ Ἀνανίου ἱερομονάχου τοῦ πελοποννησίου ἀριθμ. 20.
 Τὰ πάντα τετράδια 45, ἐν Ὑδρᾷ τὴν η' Ἰουλίου αὐμγ'.

Ὁ τελευταῖος κώδιξ ἀποτελεῖ καὶ τὴν –πρὸς τὸ παρόν, τοῦλάχιστον,
 γνωστὴ– πλέον ὀψιμὴ ἐργασία τοῦ Γεωργίου Μάνου· ἀξίζει νὰ ἐπιση-
 मानθεῖ ὅτι κατὰ συγκυρία –ὄχι τυχαία ἐνδεχομένως– ὅσα ἐκ τῶν ἐνυπο-
 γράφων αὐτογράφων του παραδίδουν συγκεκριμένη χρονία γραφῆς, хро-
 νολογοῦνται –ἐξαιρέσει δύο κωδίκων¹⁸– ἀνὰ δεκαετίες. Πρὸς τὸ παρόν,
 τὸ ἀρχαιότερο χρονολογημένο αὐτόγραφό του εἶναι μιὰ δίτομη Ἀνθολο-
 γία (σταχωμένη σὲ τέσσερα συνολικὰ τεύχη, ποὺ ἀπόκεινται ὅλα στὴν
 Ἱερὰ Μονὴ Προφῆτου Ἡλίου Ὑδρας¹⁹), ἡ ὁποία παραδίδεται κατὰ τὸ ἔτος
 1823· τὸ σημειώνει ὁ ἴδιος ὁ γραφεὺς στὸ φ. 89^r τοῦ δευτέρου τεύχους:

Τέλος τοῦ δευτέρου τόμου. 1823· ὕδρα.

Ἀκολουθοῦν οἱ μνημονευθέντες κώδικες τῶν ἐτῶν 1833²⁰ καὶ
 1843²¹, βάσει τῶν ὁποίων οἱ τρεῖς τελευταῖες δεκαετίες τοῦ α' ἡμῖσους
 τοῦ 19^{ου} αἰῶνος προσδιορίζονται, νομίζουμε, ἀσφαλέστατα ὡς ἡ πλέον πα-

17. Βλ. Βιβλιοθήκης μητροπολίτου Σερβίων καὶ Κοζάνης Διονυσίου 12, φ. 354^v.
 Πρβλ. καὶ ΨΑΡΙΑΝΟΥ, Κατάλογος, σσ. 292-293.

18. Ἀναφερόμαστε, βεβαίως, στοὺς προμνημονευθέντες (βλ. ὑποσημ. 15) δύο κώδικες
 ποὺ φυλάσσονται στὴν Ἱερὰ Μονὴ Ὀλυμπιωτίσσης, οἱ ὁποῖοι χρονολογοῦνται κατὰ τὸ
 ἔτος 1828. Στὴν ἴδια κατηγορία πρέπει νὰ ἐνταχθεῖ καὶ ὁ –ἐπίσης αὐτόγραφος τοῦ Μά-
 νου– λανθάνων κώδιξ τῆς Μονῆς Προφῆτου Ἡλίου Ὑδρας (βλ. ἀνωτέρω, ὑποσημ. 13), ὁ
 ὁποῖος, σύμφωνα μὲ τὴ μαρτυρία τοῦ Λίνου Πολίτη –ποὺ ἀποτελεῖ καὶ τὴ μόνη γνωστο-
 ποίηση τῆς υπάρξεως τοῦ συγκεκριμένου χειρογράφου– ἔχει γραφεῖ κατὰ τὸ ἔτος 1831.

19. Βλ. κατὰ σειρὰν: Προφῆτου Ἡλίου Ὑδρας 605, 604, 611 καὶ 606.

20. Βλ. Προφῆτου Ἡλίου Ὑδρας 723 καὶ 607 (Α' καὶ Β' τόμος, ἀντίστοιχα, μιᾶς
 Ἀνθολογίας [τὸ κωδικογραφικὸ σημεῖωμα –ποὺ ἀνευρίσκεται στὸ φ. 210^r τοῦ δευτέρου
 κώδικος– παρετέθη ἤδη ἀνωτέρω· πρβλ. ὑποσημ. 16]).

21. Βλ. Βιβλιοθήκης μητροπολίτου Σερβίων καὶ Κοζάνης Διονυσίου 12. Πρβλ. καὶ
 ἀνωτέρω, ὑποσημ. 17.

ραγωγική περίοδος φιλοτεχνήσεως μουσικῶν κωδίκων ἀπὸ τὸν Γεώργιο παπᾶ-Ἰωάννου Μᾶνο.

Ὅπως διευκρινίσθηκε ἤδη ἀνωτέρω, ἀπὸ τοὺς εἴκοσι περίπου κώδικες τοῦ συγκεκριμένου κωδικογράφου μόνον οἱ ὀκτὼ προσδιορίζονται μὲ ἀσφαλῆ κωδικογραφικὰ σημειώματα τοῦ ἰδίου ὡς αὐτόγραφέα του²². στοὺς ὑπολοίπους –οἱ ὅποιοι εὐκολα ταυτίζονται βάσει τῆς ὁμοιότητος τῆς γραφῆς²³– δὲν εἶναι περιττὸ νὰ μνημονευθεῖ ὅτι «ἐπεμβαίνει» ἐνίοτε ἄλλος γραφεύς, σύγχρονος τοῦ Μάνου, καὶ ἀποπληρώνει τὴν ἑλλειψη διευκρινιστικοῦ περὶ τοῦ κωδικογράφου σημειώματος, μιμούμενος τὴν συνήθη διατύπωση πού χρησιμοποιεῖ ὁ Μᾶνος:

ἐγράφη διὰ χειρὸς παπᾶ γ[ε]ωργίου Ἰωα[ννου] Μάνου²⁴, ἥ:

Διὰ χειρὸς παπᾶ/ Γεωργίου Παν (sic) Μάνου ἐγράφη²⁵,
ἀναγράφεται –δίκεν κολοφῶνος– σὲ ὁρισμένα ἀπὸ τὰ ἐν λόγῳ χειρόγραφα. Ἐπισημαίνουμε ἰδιαίτερα ἐδῶ τὸ γεγονός, ὡς πρωτογενῇ ἔνδειξη γιὰ τὴν –πέριξ τοῦ ἐν λόγῳ κωδικογράφου– ὕπαρξιν καὶ ἄλλων προσώπων, οἰκείων ἢ μαθητῶν καὶ πάντως συμπαραστατῶν καὶ βοηθῶν του στὴν ἐπιτελουμένη καλλιτεχνικὴ ἐργασία του. Τοῦτο τεκμαίρεται καὶ ἀπὸ περαιτέρω ἐσωτερικὰ κωδικολογικὰ στοιχεῖα, πού ἐν πολλοῖς ἐπικεντρώνονται –πέρα τῶν χρησιμοποιουμένων ὕλικῶν· χάρτου, γιὰ παρά-

22. Πέρα τῶν ἤδη μνημονευθέντων κωδικογραφικῶν σημειωμάτων πού παραδίδει ὁ Γεώργιος Μᾶνος (ἴτοι (ἀνακεφαλαιώνοντας) αὐτῶν τῶν δύο κωδίκων τῆς Μονῆς Ὀλυμπιωτίσσης (βλ. σχετικὰ ὑποσημ. 15 καὶ 18), τοῦ κώδικος τῆς βιβλιοθήκης τοῦ μακαριστοῦ μητροπολίτου Κοζάνης κυροῦ Διονυσίου (βλ. σχετικὰ ὑποσημ. 17 καὶ 21), τῆς διτόμου Ἀνθολογίας (κώδικες 723 καὶ 607) τῆς Μονῆς Προφῆτου Ἡλιοῦ Ὑδρας (βλ. σχετικὰ ὑποσημ. 16 καὶ 20), τῆς εἰς τέσσερα τεύχη (κώδικες 605-604-611-606) διηρημένης Ἀνθολογίας τῆς ἰδίας Μονῆς (βλ. σχετικὰ ὑποσημ. 19) καὶ τοῦ κώδικος Προφῆτου Ἡλιοῦ Ὑδρας 627 (βλ. σχετικὰ ὑποσημ. 14)], σημειώνεται ἐδῶ, γιὰ τὴν ἱστορίαν τοῦ πράγματος, ὅτι ἰδιοχειρῶς ὑπογράφει ἐπιπροσθέτως καὶ τοὺς ἐξῆς αὐτογράφους τοῦ κώδικος: Προφῆτου Ἡλιοῦ Ὑδρας 626 (σ. 312: Τέλος. Τῷ δὲ Θεῷ ἡμῶν δόξα· διὰ χειρὸς/ ἐμοῦ Γεωργίου, παπᾶ Ἰωάννου) καὶ Merlier 20 (σ. 155: τέλος κ(αί) τῷ Θεῷ δόξα ἐΓράφη διὰ χειρὸς/ ἐμοῦ Γεωργίου παπᾶς Ἰωάννου [πρβλ. καὶ ΧΑΤΖΗΓΙΑΚΟΪΜΗ, *Μουσικὰ χειρόγραφα Τουρκοκρατίας*, σσ. 253-254]).

23. Ἀναφερόμαστε κυρίως στοὺς ἐξῆς κώδικες: Προφῆτου Ἡλιοῦ Ὑδρας 617, 623, 601, 602, 608, 613, 624 καὶ 631.

24. Βλ. Προφῆτου Ἡλιοῦ Ὑδρας 604, φ. 96^ν. Πρβλ. καὶ Προφῆτου Ἡλιοῦ Ὑδρας 624, φ. α': ἐγράφη διὰ χειρὸς/ Παπᾶ Γεωργίου Μάνου.

25. Βλ. Προφῆτου Ἡλιοῦ Ὑδρας 606, φ. 96^ν.

δειγμα, ἡ μελάνης- στήν ἐμφανῆ ὁμοιότητα ποὺ παρουσιάζει ἡ γραφὴ τεσσάρων τοῦλάχιστον -ἀποκειμένων στήν Ἱερὰ Μονὴ Προφῆτου Ἡλιοῦ Ὑδρας- χειρογράφων²⁶, πρὸς τὴ χαρακτηριστικὴ γραφὴ τοῦ Γεωργίου Μάνου· ἐπειδὴ ἡ γραφὴ τῶν συγκεκριμένων χειρογράφων ὁμοιάζει πρὸς τὴν τοῦ Μάνου, σὲ σημεῖο, ὅμως, ποὺ νὰ μὴ ἐπιτρέπει τὴν ταύτισή της, ἔστω καὶ σὲ μιὰν πρώϊμη ἢ ὕστερη ἀντίστοιχα φάση αὐτῆς, εἰκοτολογούμε πὼς πρέπει νὰ ἀποδοθεῖ στὸ «κωδικογραφικὸ ἐργαστήριο» ποὺ ὁ συγκεκριμένος γραφεὺς εἶχε μᾶλλον συστήσει στήν Ὑδρα· πιστεύουμε, ἐπιπροσθέτως, ὅτι ἡ ἀνωτέρω εἰκασία ἐνισχύεται σοβαρὰ καὶ ἀπὸ ἓνα ἀγιορειτικὸ μουσικὸ κώδικα, τὸν Γρηγορίου 16²⁷, χειρόγραφο ποὺ -ἐξ ἐπόψεως γραφῆς κρινόμενο- κατατάσσεται ἀβίαστα στήν κατηγορία τῶν μνημονευθέντων τεσσάρων ὑδραϊκῶν κωδίκων καὶ -τὸ καὶ σπουδαιότερον- εἶναι, κατὰ εὐτυχὴ συγκυρία, χρονολογημένο καὶ ὑπογεγραμμένο ὡς ἀκολούθως:

*Τέλος καὶ τῷ Θεῷ δόξα· ἐγράφει διὰ χειρὸς παρ' ἐμοῦ Ἀντωνίου Μπερικήτου παππᾶ Ἰωάννου μάνου ὑδρη: κτῆμα Βυσσαρίωνος μοναχοῦ ἀγιωρίτου: τῇ 28: Νοεμβρίου 1832.*²⁸

Εἶναι αὐτονόητο -πέρα τῶν ἄλλων καὶ λόγῳ τοῦ ὀνόματος τοῦ κωδικογράφου, ἀλλὰ καὶ λόγῳ τῆς ταυτότητος τοῦ ἀνωτέρω σημειώματος πρὸς τὸν γενικώτερο τύπο κολοφῶνος ποὺ μεταχειρίζεται ὁ Μᾶνος- ὅτι εὐρισκόμεθα ἐνώπιον στενοῦ συγγενοῦς (μᾶλλον ἀδελφοῦ) αὐτοῦ καὶ ἐν ταύτῳ βασικοῦ συνεργάτου του στὸ λεγόμενο κωδικογραφικὸ του ἐργαστήριο, ἡ ὑπαρξὴ τοῦ ὁποίου, φρονοῦμε, πρέπει -βάσει τῶν ὑπαρχουσῶν ἐνδείξεων- νὰ θεωρεῖται πλέον δεδομένη.

Βεβαίως, δὲν μπορούμε πρὸς τὸ παρὸν νὰ ἀποφανθοῦμε μετὰ βεβαιότητος περὶ ἄλλων προσώπων ποὺ μετέχουν ἐνδεχομένως στὸ ἐν λόγῳ κωδικογραφικὸ ἐργαστήριο τοῦ πολυγرافωτάτου Γεωργίου Μάνου, ἀλλὰ πρέπει, πάντως, νὰ παρατηρήσουμε ὅτι κατὰ τὴν ἴδια χρονικὴ περίοδο δροῦν καὶ γράφουν στήν Ὑδρα δύο ἀκόμη Ὑδραῖοι κωδικογράφοι: ὁ **Μιχαὴλ Κάλος** καὶ ὁ **μοναχὸς Γεράσιμος**. Τοῦ πρώτου ἔχει ὡς σήμερα

26. Πρόκειται περὶ τῶν κωδίκων Προφῆτου Ἡλιοῦ Ὑδρας 612, 609, 614 καὶ 600.

27. Περιγραφή τοῦ κώδικος (*Εἰρμολόγιον* ἀργὸν Πέτρου Πελοποννησίου καὶ *Εἰρμολόγιον σύντομον* Μάρκου δομestίκου, τοῦ ἔτους 1832) βλ. εἰς ΣΤΑΘΗ, *Τὰ χειρόγραφα Β'*, σσ. 614-617.

28. Βλ. Γρηγορίου 16, φ. 217^ε. Πρβλ. καὶ αὐτόθι, σ. 616.

ἐντοπισθεῖ ἓνας μόνον κώδιξ, φυλασσόμενος στὴν Ἱερὰ Μονὴ Ἀγ. Τριάδος Ἰδρας²⁹. ἀποτελεῖ χειρόγραφο ἀνομοιεידοῦς περιεχομένου (Συλλογὴ ἰδιομέλων Μανουὴλ Πρωτοψάλτου καὶ σύντομον *Εἰρμολόγιον* Πέτρου Βυζαντίου), χρονολογημένο, πάντως, καὶ ὑπογεγραμμένο στὸ φ. 180^γ ὡς ἀκολούθως:

ἐγράφη παρ' ἐμοῦ Μηχαὴλ Ἀντωνίου / κάλου ὑδρέου· τῷ 1830 κατὰ μῆνα / Δεκεμβρίον.

Ὁ ἀμητὸς τοῦ δευτέρου ἐκτείνεται σὲ ἑπτὰ μουσικοὺς κώδικες, ἀγιορειτικούς σήμερα³⁰, ἐκ τῶν ὁποίων ὑπογράφει μόνον τοὺς δύο· ἓνα Ἀναστασιματάριον τοῦ ἔτους 1824:

Τέλος τοῦ Ἀναστασιματαρίου ἐν νίσῳ ὕδρα 1824 ἰουνίου 20 περιέγραφή περίεμου Γερασίου μοναχοῦ³¹

—εἶναι ὁ σχετικὸς κολοφών τοῦ πρώτου κώδικος— καὶ ἓνα Δοξαστάριον Ἰακώβου τοῦ Πρωτοψάλτου, γραμμένο κατὰ τὸ 1830:

Τέλος σὺν Θεῷ ἀγίῳ. Τέλος τοῦ δοξασταρίου 1830... Φεβρουαρίου 26 παρὰ Γερασίου Ἀγιωρίτου... ὑδροῦ³²

—εἶναι τὸ κωδικογραφικὸ σημεῖωμα τοῦ δευτέρου, ὅπου ἰδιαίτερα ἐνδιαφέρει ὁ αὐτοχαρακτηρισμὸς του ὡς Ἀγιορείτου μοναχοῦ. Οἱ λοιποὶ κώδικες τοῦ ἰδίου Γερασίου ταυτίζονται βάσει τῆς γραφῆς του, τὴν ὁποία διακρίνει μιὰ χαρακτηριστικὴ ἰδιοτυπία· ὅλες οἱ (ἐρυθρῆς) μαρτυρίες τῶν ἀνθολογουμένων μουσικῶν κειμένων τίθενται ἐντὸς ἐρυθρᾶς παρενθέσεως, γεγονός πού μᾶλλον πρέπει νὰ ἀποδοθεῖ σὲ ἐπιρροή του ἀπὸ τὰ πρῶτα ἐντυπα βιβλία τῆς ψαλτικῆς τέχνης³³.

Εἶναι, πράγματι, ἄξιον περιεργείας τὸ γεγονός ὅτι στοὺς ἀνωτέρω τριάντα καὶ πλέον μουσικοὺς κώδικες τῶν ἐξονομασθέντων Ἰδραίων κωδικογράφων, ἐλάχιστα μέλη τῆς ἐν γένει ὕδραϊκῆς ψαλτικῆς παραδόσεως ἢ

29. Βλ. Ἀγ. Τριάδος Ἰδρας 636.

30. Πρόκειται περὶ τῶν ἐξῆς κωδίκων: Ξενοφώντος 112, Παντελεήμονος 930, 940, 978, 1021, 1031 καὶ 1032. Πρβλ. καὶ ΣΤΑΘΗ, ὁ.π., σσ. 26-27, 230-231, 248-249, 344-346, 459-461, 480-481 καὶ 482-483, ἀντίστοιχα.

31. Βλ. Παντελεήμονος 930, φ. 96^γ (πρβλ. καὶ αὐτόδι, σ. 230).

32. Βλ. Ξενοφώντος 112, σ. 410 (πρβλ. καὶ αὐτόδι, σ. 27).

33. Βλ. πρόχειρα τὴν ἐν λόγῳ τακτικὴ ἐφαρμοζομένη στὶς ἀκόλουθες δύο πρῶτες ἐντυπες μουσικῆς ἐκδόσεις: Ἀναστασιματάριον Πέτρου (1820) καὶ Δοξαστάριον Πέτρου (1820).

συγκεκριμένες συνθέσεις Ὑδραίων μελουργῶν καταχωρίζονται. Μόνον σὲ δύο ὑδραϊκοὺς μουσικοὺς κώδικες (ἀνυπογράφους, ὅμως, καὶ ἀχρονίστους [ἐγγχρονιζομένους, πάντως, βάσει κωδικολογικῶν καὶ μουσικολογικῶν κριτηρίων, περὶ τὰ τέλη τοῦ ἡ' μὲ ἀρχὲς τοῦ ιθ' αἰῶνος]), ἐκ τῶν ὁποίων ὁ μὲν πρῶτος ἀπόκειται στὴν Ἱερὰ Μονὴ Προφῆτου Ἡλιοῦ Ὑδρας³⁴, ὁ δὲ δεύτερος στὴν Ἱερὰ Μονὴ Γενεσίου τῆς Θεοτόκου («Ζούβρας») Ὑδρας³⁵, ἀνθολογεῖται ἡ σειρὰ τῶν ὁκτῶ κατ' ἤχον Χερουβικῶν *Δημητρίου τοῦ ἐκ τῆς νήσου Ὑδρας*. Ὁ ἐν λόγῳ μελουργὸς παραδίδει μιὰν ἐνδιαφέρουσα ἐνότητα ὕμνων τῆς θείας Λειτουργίας (συντεθειμένων πρωτοτύπως στὴν παλαιὰ σημειογραφία καὶ ἀνεξηγήτων ὡς σήμερα), ποὺ ἐγνώρισε ἀξιοπρόσεκτη διάδοση σὲ ὀρισμένα ἀκόμη μεταβυζαντινὰ χειρόγραφα³⁶, ἀνθολογουμένη συνήθως ὑπὸ τὴν ἐξῆς ἀναγραφή:

Κατ' ἤχον Χερουβικά, συντεθέντα παρὰ κύρ Δημητρίου ἐκ νήσου Ὑδρας· ἤχος α' Οἱ τὰ Χερουβίμ³⁷.

Σήμερα, εἵμαστε πλέον στὴν εὐχάριστη θέση νὰ ταυτίσουμε ἀσφαλῶς αὐτὸν τὸν ἀορίστως ἐξονομαζόμενον *Δημήτριον ἐκ τῆς νήσου Ὑδρας* πρὸς τὸν μνημονευθέντα κωδικογράφο *Δημήτριον Μαρούκα*, βάσει τῆς ἐπομένης αὐτομαρτυρίας τοῦ τελευταίου, καταχωρισμένης στὸ φ. 99^ρ τοῦ ἐπι-

34. Βλ. Προφῆτου Ἡλιοῦ Ὑδρας 620, φφ. 55^ν-65^ρ.

35. Βλ. Ζούβρας 7, φφ. 81^ν-93^ρ.

36. Ἐκτὸς τῶν προμνημονευθέντων δύο ὑδραϊκῶν χειρογράφων, ἡ συγκεκριμένη ἐνότητα Χερουβικῶν Δημητρίου τοῦ ἐκ τῆς νήσου Ὑδρας ἐνετοπίσθη πρὸς τὸ παρὸν καὶ στοὺς ἐπομένους τρεῖς μουσικοὺς κώδικες: Μεγίστης Λαύρας I 88 (αὐτόγραφον Σωφρονίου προηγούμενου Λαύρας κατὰ τὸ 1808), φφ. 300^ν-310^ρ [βλ. ΣΠΥΡΙΔΩΝΟΣ-ΕΥΣΤΡΑΤΙΑΔΟΥ, *Κατάλογος*, σ. 194· πρβλ. καὶ ΕΥΣΤΡΑΤΙΑΔΟΥ, *Ἐκκλησιαστικοὶ Μελογράφοι*, σ. 65 (ὅπου καὶ στίχοι περὶ τοῦ ἐν λόγῳ Δημητρίου)], Oxford Gr. liturg. e. 5, φφ. 55^ν-67^ρ [βλ. WILSON-STEFANOVIĆ, *Manuscripts of Byzantine Chant in Oxford*, pp. 37-39· πρβλ. τώρα καὶ ΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΥ, *Ἀγγλία*, σσ. 261-264] καὶ Παϊδούση 2, σσ. 180-201 [βλ. ΧΑΤΖΗΓΙΑΚΟΪΜΗ, *Μουσικὰ χειρόγραφα Τουρκοκρατίας*, σσ. 175-176]. Πρβλ. πλέον καὶ ΚΑΡΑΓΚΟΪΝΗ, *Τὰ Χερουβικά*, σσ. 548-549.

37. Ἡ συγκεκριμένη ἀναγραφή ἐκ τοῦ κώδικος Προφῆτου Ἡλιοῦ Ὑδρας 620, φ. 55^ν. Παρεμφερὲς εἶναι ἡ ἀντίστοιχη ἀναγραφή τοῦ κώδικος Ζούβρας 7, φ. 81^ν [Ἔτερα Χερουβικά, συντεθέντα παρὰ κύρ Δημητρίου ἐκ νήσου Ὑδρας· ἤχος α' Οἱ τὰ Χερουβίμ]. Πρβλ. καὶ τίς (κατ' ὀλίγον διαφοροποιούμενες) σχετικὲς ἀναγραφὲς τῶν κωδίκων: Παϊδούση 2, σ. 180 [Ἐχέρουβικά κατ' ἤχον, κύρ Δημητρίου ἐκ νήσου Ὑδρας· ἤχος α' Οἱ τὰ Χερουβίμ], Oxford Gr. liturg. e. 5, φ. 55^ν [Ἐχέρουβικά, κύρ Δημητρίου ἐκ νήσου Ὑδρας· ἤχος α' Οἱ τὰ Χερουβίμ] καὶ Μεγίστης Λαύρας I 88, φ. 300^ν [Ἔτερα Χερουβικά, Δημητρίου Ὑδριώτου· ἤχος α' Οἱ τὰ Χερουβίμ].

σημανθέντος ιδιογράφου αὐτοῦ κώδικος τῆς συλλογῆς τοῦ Βυζαντινοῦ Μουσείου Ἀθηνῶν:

*Χερουβικά, Δημητρίου Μαρούκα· ἤχος α' Οἱ τὰ Χερουβίμ*³⁸.

Ἡ ἀνωτέρω ἀναγραφή, ποὺ ἀφορᾷ βεβαίως στὴν περὶ ἧς ὁ λόγος ἐνότη-
τα τῶν ὀκτῶ κατ' ἤχον Χερουβικῶν τοῦ Δημητρίου ἐκ τῆς νήσου Ὑδρας,
φωτίζει τώρα πλήρως τὴν ταυτότητα τοῦ μελουργοῦ τῶν ἐν λόγῳ συν-
θέσεων· ἐπιπροσθέτως, δὲν εἶναι ἴσως περιττὸ νὰ ὑπογραμμισθεῖ πλέον
ἐμφαντικῶς ἐδῶ ὅτι γιὰ τὴν ἐν γένει ἱστορία τῶν συγκεκριμένων ποιη-
μάτων ἢ ἀνθολόγησή τους στὸν ὥς ἄνω κώδικα προσλαμβάνει ἰδιαίτερη
μουσικολογικὴ ἀξία, ὥς ἡ –πρὸς τὸ παρὸν τοῦλάχιστον ἐντοπισθεῖσα–
πρώτη (καί, κατὰ τὰ φαινόμενα, μόνη) αὐτόγραφη καταγραφή τους καὶ
μάλιστα χρονολογημένη κατὰ τὸ ἔτος 1808.

Πέρα τούτων, εὐάριθμες συνθέσεις Ὑδραίων μελουργῶν ἐνετοπίσθη-
καν πρὸς τὸ παρὸν καὶ σὲ δύο ἀκόμη μουσικὰ χειρόγραφα τοῦ 19^{οῦ} αἰῶνος,
ποὺ σαφῶς ἀπηχοῦν ὕδραϊκὴ μουσικὴ παράδοση· τὸ πρῶτο εἶναι ἀγιο-
ρειτικό, ἀπόκειται σήμερα στὴν Ἱερὰ Μονὴ Κωνσταμονίτου³⁹, καὶ μᾶς
γνωρίζει, ὥς μελουργὸ αὐτὴν τὴν φορά, τὸν προμνημονευθέντα κωδικο-
γράφο *Γεώργιο Μᾶνο* (μὲ ἓνα Ἀξιόν ἐστὶ σὲ ἤχο πλάγιον τοῦ τετάρ-
του⁴⁰), καθὼς καὶ κάποιον Ἀναστάσιο (τοῦ ὁποίου ἀνθολογεῖται ἓνα Κύ-
ριε ἐλέησον σὲ ἤχο δεύτερο⁴¹), ποὺ μαρτυρεῖται ἀορίστως ὡς *Ἀναστάσιος*
ὁ Ὑδραῖος. Τὸ δεύτερο χειρόγραφο ἐντοπίσαμε πρότριντα, ἐρευνώντας τὰ
κατάλοιπα τοῦ μακαριστοῦ Αἰγινήτου ἱεροψάλτου Εὐαγγέλου Μαρί-
νη⁴². πρόκειται, κατ' ἀκριβείαν, γιὰ σπάραγμα κώδικος, ὅπου ὁμῶς δι-

38. Βλ. Βυζαντινοῦ Μουσείου Ἀθηνῶν 33, φ. 99^ρ (ἐξ αὐτοψίας βλ. καὶ ΕΙΚΟΝΑ 3).
Πλήρης ἡ σειρὰ τῶν ὀκτῶ κατ' ἤχον Χερουβικῶν ἀνθολογεῖται στὰ φ.φ. 99^ρ-109^ρ τοῦ
κώδικος, ὡς ἐξῆς: ἤχος α' (φ. 99^ρ), ἤχος β' (φ. 100^ρ), ἤχος γ' (φ. 101^ρ), ἤχος δ' (φ. 103^ρ),
ἤχος πλ. α' (φ. 104^ρ), ἤχος πλ. β' (φ. 105^ρ), ἤχος βαρὺς (φ. 106^ρ), ἤχος πλ. δ' (φ. 108^ρ). Περὶ
τοῦ ἐν λόγῳ Δημητρίου βλ. τώρα καὶ ΧΑΛΔΑΙΑΚΗ, Δημήτριος Μαρούκας.

39. Πρόκειται γιὰ τὸν κώδικα Κωνσταμονίτου 90 (Ἀναστασιματάριον - Ἀνθολο-
γία, τῶν ἀρχῶν τοῦ 19^{οῦ} αἰῶνος). Περιγραφή αὐτοῦ βλ. εἰς ΣΤΑΘΗ, *Τὰ χειρόγραφα Α'*, σσ.
673-674.

40. Βλ. Κωνσταμονίτου 90, φ. 66^ρ [: *Τοῦ κυρ Γεωργίου Παπαϊωάννου Μάνου Ὑδραῖ-
ου ἤχος πλ. δ' Ἀξιόν ἐστὶ* (πρβλ. καὶ αὐτόθι, σ. 673)].

41. Βλ. Κωνσταμονίτου 90, φ. 66^ρ [: *Κὺρ Ἀναστασίου Ὑδραίου ἤχος β' Δι Κύριε*
ἐλέησον (πρβλ. καὶ αὐτόθι)].

42. Βλ. ΧΑΛΔΑΙΑΚΗ, *Ἡ ψαλτικὴ τέχνη στὴν Αἴγινα*, κυρίως σσ. 47-48 (ὅπου συνο-
πτικὴ περιγραφή τοῦ ἐν λόγῳ κώδικος [= Συλλογῆς Εὐαγγέλου Μαρίνη 4]).

ασώζεται σημαντική σύνδεση τοῦ ἰδίου Ἀναστασίου τοῦ Ὑδραίου, μιὰ Δοξολογία δηλαδή σέ ἥχο πλάγιον τοῦ τετάρτου χρωματικό, ἡ ὁποία, μάλιστα, παραδίδεται στὸν ἐν λόγω κώδικα διττῶς κατὰ τὴν πρωτότυπὴ τῆς μορφή⁴³ καὶ κατὰ –μεταγενέστερη προφανῶς– «διορθωμένη» ἐκδοχὴ αὐτῆς, κατόπιν ἐπιθεωρήσεως τοῦ διδασκάλου Χουρμουζίου τοῦ Χαρτοφύλακος⁴⁴. Κατὰ τὴν τελευταία αὐτὴ ἐκδοχὴ τῆς ἡ συγκεκριμένη Δοξολογία δημοσιεύθηκε στὶς ἀρχές τοῦ αἰῶνός μας –τὸ ἔτος 1901–, στὸ πρῶτο τεῦχος τοῦ μουσικοῦ παραρτήματος τῆς ἐφημερίδος *Φόρμιγ*⁴⁵ καὶ ἐκεῖθεν ἀναδημοσιεύθηκε σὲ εὐάριθμες σύγχρονες μουσικὲς ἐκδόσεις⁴⁶.

Ἡ προσωπικότητα τοῦ ἀνωτέρω μνημονευθέντος Ἀναστασίου τοῦ Ὑδραίου μᾶς συνδέει θαυμάσια μὲ τὴν τελευταία παράμετρο ποὺ ἐξετάζεται στὸ παρὸν κείμενο· ἡ διακρίβωση τῆς ταυτότητός του εἶναι θέμα ποὺ ἀπαιτεῖ περαιτέρω ἔρευνα καὶ ἀσφαλῆ στοιχεῖα ποὺ, δυστυχῶς, ἐλλείπουν πρὸς τὸ παρόν. Ἦσως, ὅμως, δὲν ἀπέχουμε μακρὰν τῆς πραγματικότητος ἂν ταυτίσουμε τὸν ἐν λόγω μελουργὸ μὲ τὸν (σύγχρονό του) περὶφημο Ὑδραῖο πρωτοψάλτη *Ἀναστάσιο τὸν Ταπεινὸ*, ὁ ὁποῖος –μαζὶ μὲ τὸν μνημονευόμενο στὴν συνέχεια *Γεώργιο Χαλιορῇ*– εἶναι καὶ οἱ μόνοι ἐκπρόσωποι τῆς ὑδραϊκῆς ψαλτικῆς παραδόσεως ποὺ ὡς σήμερα ἐγνώρι-

43. Βλ. Συλλογῆς Εὐαγγέλου Μαρίνη 4 φφ. 16^ν-21^ν [: Δοξολογία χρωματικὴ ἥχου (;) βάσιν (;) τοῦ διὰ τονικὸν παρὰ Ἀναστασίου Ὑδραίου (;) ἥχος πλ. δ' μὲ πλ. β' Δόξα σοι τῷ δεῖξαντι τὸ φῶς]. Πρβλ. καὶ αὐτόθι, σσ. 75-76 (ὅπου πανομοιότυπως δημοσιεύονται δείγματα τῆς παρούσης συνθέσεως [συγκεκριμένα, τὰ φφ. 16^ν καὶ 18^ν τοῦ ἀνωτέρω κώδικος]).

44. Βλ. Συλλογῆς Εὐαγγέλου Μαρίνη 4, φφ. 26^ν-31^ν [: Δοξολογία ἥχος πλ. δ' χρωματικὸν (sic) μελοποιηθεῖσα παρ' Ἀναστασίου τοῦ Ὑδραίου ἐπιθεωρηθεῖσα δὲ καὶ ἐπιδιορθωθεῖσα παρὰ τοῦ μουσικολογιωτάτου Χουρμουζίου Χαρτοφύλακος. Δόξα σοι τῷ δεῖξαντι τὸ φῶς]. Πρβλ. καὶ αὐτόθι, σσ. 77-78 (ὅπου καὶ πάλι δημοσιεύονται πανομοιότυπως δείγματα τοῦ παρόντος ποιήματος [συγκεκριμένα, τὰ φφ. 26^ν καὶ 30^ν τοῦ ἀνωτέρω κώδικος]).

45. Βλ. Μουσικὸν παράρτημα *Φόρμιγγος* Α', σσ. 22-31 [: Δοξολογία εἰς ἥχον πλ. δ' χρωματικόν. Μελοποιηθεῖσα παρὰ Ἀναστασίου τοῦ Ὑδραίου, ἐπιθεωρηθεῖσα δὲ καὶ διορθωθεῖσα παρὰ Χαλ(sic)=ουρμουζίου τοῦ Χαρτοφύλακος. Δόξα σοι τῷ δεῖξαντι τὸ φῶς].

46. Βλ. Ταμεῖον Ἀνθολογίας (1979^{B3}), σσ. 706-715 [: Δοξολογία ὑπὸ Ἀναστασίου τοῦ Ὑδραίου, ἐπιθεωρηθεῖσα δὲ καὶ διορθωθεῖσα ὑπὸ Χουρμουζίου τοῦ Χαρτοφύλακος εἰς ἥχον πλ. δ' χρωματικόν. Δόξα σοι τῷ δεῖξαντι τὸ φῶς]. καθὼς καὶ ΚΑΡΑΚΑΤΣΑΝΗ, Μουσικὸν Λεξιμῶν Ἡ, σσ. 333-340 [: Κων. (sic. διαβ. Ἀναστασίου) Ταπεινοῦ τοῦ Ὑδραίου ἐπιθεωρήσης Χουρμ. Χαρτοφύλακος. Δόξα σοι τῷ δεῖξαντι τῷ φῶς].

ζε ή ύφισταμένη μουσικολογική βιβλιογραφία⁴⁷, επαινούμενοι εὐφήμως ὡς περιώνυμοι ψάλτες κυρίως.

Τὰ στοιχεῖα ποὺ περὶ τούτων κατέχουμε προέρχονται ἀπὸ τὴν –κατὰ τὸ ἔτος 1890 κυκλοφορηθεῖσα– μουσικὴ ἔκδοση (ὑπὸ τὸν τίτλο *Νέον Ταμεῖον Μουσικῆς Ἀνθολογίας*) τοῦ Ὑδραίου πρωτοψάλτου Γεωργίου Χαλιορῆ⁴⁸, στὸν πρόλογο τῆς ὁποίας ὁ ἴδιος σημειώνει: «Τὸ ὕφος ὅπερ μετεχειρίσθην ἐστὶ καθαρῶς ἐκκλησιαστικόν, μὴ στερούμενον ἅμα τοῦ προφορικοῦ χαρακτηῖρος τοῦ ἀοιδίμου Μουσικοδιδασκάλου Ἀναστασίου Ταπεινοῦ, τοῦ ἐξ Ὑδρας, ὅστις ἦτο ἐκ τῶν καλλίστων ποιητῶν, μαθητοῦ δὲ τοῦ Γρηγορίου Πρωτοψάλτου, ὃν καὶ ἐμιμεῖτο ἄριστα, μετὰ τούτου δέ, τύχῃ ἀγαθῇ, ἐπὶ δεκαετίαν συνέψαλλον»⁴⁹. Στὴν συγκεκριμένη μουσικὴ ἔκδοση –ἐκτὸς τῶν ἱκανῶν προσωπικῶν συνθέσεων τοῦ ἐκδότου Γεωργίου Χαλιορῆ⁵⁰–, καταχωρίζεται καὶ μιὰ σειρὰ ἐφυμνίων τοῦ Ἀκαθίστου ὕμνου, σὲ ἦχο πλάγιον τοῦ τετάρτου, κατὰ σύνθεση τοῦ ἐν λόγῳ Ἀναστασίου τοῦ Ταπεινοῦ⁵¹. καὶ ἀναμφίβολα, ὅλα τούτα ἀποτελοῦν τεκμήρια τῆς ὁλοκληρωμένης καὶ πολὺπλευρης (ὄχι μόνον ψαλτικῆς, ἀλλὰ καὶ συνθετικῆς) προσφορᾶς τῶν δύο τούτων ὁψίμων ὑδραϊκῶν μουσικῶν φυσιογνωμιῶν, ποὺ στὸ τέλος τοῦ περασμένου αἰῶνος ἐπισφραγίζουν τὴν ἐν γένει ψαλτικὴν παράδοση τῆς ἱστορικῆς αὐτῆς νήσου τοῦ Ἀργοσαρωνικοῦ. Ἄν, μάλιστα, ληφθεῖ ὑπ’ ὄψιν καὶ ἡ ἀξιόλογη διδακτικὴ δραστηριότητα ἀμφοτέρων –κυριώτατα δὲ τοῦ Ἀναστασίου Ταπεινοῦ⁵²– ἀντιλαμβανόμεστε εὐκόλα ὅτι ἀρχομένου τοῦ αἰῶνός μας ὑφίσταντο ὅλες ἐκεῖνες οἱ προϋποθέσεις, ποὺ γιὰ μὲν τὴν Ὑδρα ἐγγυῶντο τὴν ὁμαλὴ συνέχιση καὶ

47. Βλ. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ, *Συμβολαί*, σσ. 359 καὶ 494. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ, *Ιστορικὴ ἐπισκόπησις*, σ. 214. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ, *Λεξικόν*, σσ. 223, 228 καὶ 237. ΟΙΚΟΝΟΜΟΥ, *Βυζαντινὴ Ἐκκλησιαστικὴ Μουσικὴ Α΄*, σ. 86. Πρβλ. καὶ ΧΑΛΔΑΙΑΚΗ, *ὁ.π.*, σ. 48, ὑποσημ. 40.

48. Βλ. *Νέον Ταμεῖον Μουσικῆς Ἀνθολογίας* (1890).

49. Βλ. *αὐτόθι*, σ. ζ΄.

50. Βλ. *αὐτόθι*, σποράδην.

51. Βλ. *αὐτόθι*, σ. 182 [Ἔτερον Ἀναστ. Κ. Ταπεινοῦ ἦχος πλ. δ΄ Νη Χαῖρε νύμφη - Ἀλληλούια].

52. Ἀπὸ τοὺς μαθητὲς τοῦ ἐν λόγῳ μουσικοδιδασκάλου μνημονεύονται ἐδῶ οἱ ἐκ Σύρου μουσικώτατοι αὐτάδελφοι Νικόλαος καὶ Θεοφάνης Παπαϊωάννου, ὁ σπουδαῖος Χιώτης πρωτοψάλτης Νικόλαος Πουλάρχης, καθὼς καὶ ὁ ἐκ Σπάρτης πρωτοψάλτης Ἠλίας Ζαχαράκος. Βλ. τὶς σχετικὲς ἐπισημάνσεις εἰς ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ, *Συμβολαί*, σσ. 449, 491 καὶ 496. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ, *Λεξικόν*, σσ. 178, 196 καὶ 89, ἀντίστοιχα.

αΐσια μεταλαμπάδευση τῆς γηγενοῦς μουσικῆς παραδόσεώς της, γιὰ δὲ τὰ ψαλτικά πράγματα ὁλοκλήρου τοῦ Ἀργοσαρωνικοῦ κόλπου προοιωνίζονται τὴν ἀναπόφευκτη ἐπιρροή καὶ γενικώτερη ἐπίδραση ποὺ ἡ ἐν λόγω παράδοση σταδιακὰ ἐξήσκησε καὶ προοδευτικὰ ἐπέφερε· ἡ τεκμηριωμένη διαπραγμάτευση τῆς τελευταίας παρατηρήσεως, στοιχειοθετεῖ ὥντως ἐγχείρημα ὃχι μόνον ἀπόλυτα ἐνδιαφέρον ἀλλὰ καὶ ἄκρως διδακτικό, τὸ ὁποῖο, ὅμως, ἀποτελεῖ σαφῶς ἀντικείμενο ἄλλου, ἰδιαιτέρου, ἀδολεσχήματος⁵³.

53. Ὁ φιλόμουσος ἀναγνώστης παραπέμπεται γιὰ περισσότερα στὸ –μνημονεύμενο ἀνωτέρω (ὑποσημ. 6) καὶ ὑπὸ δημοσίευση– δεύτερο μέρος τοῦ παρόντος κειμένου, ἐν κατακλείδι τοῦ ὁποίου «ἀποτολμούμε» –βάσει τῆς ἐποπτείας ποὺ ἀπὸ τὴν ὡς σήμερα σχετικὴ ἔρευνα εἴμαστε σὲ θέση νὰ ἔχουμε– μιὰ σφαιρικὴ θεώρηση τῆς ὑδραϊκῆς ψαλτικῆς παραδόσεως στὸ εὐρύτερο πλαίσιο τῆς ὁμοειδοῦς μουσικῆς παραδόσεως ὁλοκλήρου τοῦ Ἀργοσαρωνικοῦ κόλπου.